
LIBERAL DEMOKRASİNİN DEMOKRATİKLEŞTİRİLMESİNDE ALTERNATİF USULLER: MÜZAKERECİ DEMOKRASİ KURAMLARI VE SINIRLILIKLARI

Esra ŞİMŞİR *

Bu çalışma liberal demokrasinin, yaşadığımız dünyanın değişen toplumsal sorunlarını çözümlemedeki yetersizliği ve bu bağlamda meşruiyetini yitirmesinden yola çıkarak, demokrasinin demokratikleşmesi talebi üzerinden yükselen ve liberal demokrasiye alternatif olarak ileri sürülen müzakereci demokrasi kuramlarına odaklanmaktadır. Çalışmanın temel argümanı, müzakereci demokrasi modelinin liberal demokrasinin yarattığı siyasal krize belli koşullarla çözüm getirebileceğidir. Bu çerçevede çalışmanın temel amacı, liberal demokrasinin çıkmazlarına yanıt oluşturabileceği varsayılan müzakereci demokrasi yaklaşımlarının açıklanması ve bu yaklaşımlarda temel alınan demokratik usullerin demokratikleşme ideali çerçevesinde değerlendirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ilk bölümünde, liberal temsili demokrasinin sınırları üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde, müzakereci demokrasi modelinin önde gelen temsilcilerinden Habermas'ın "söylemsel demokrasi" kavrayışı üzerinde durulacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, Habermas ve onu takip eden

* Araştırmacı -Yazar

kendisine yüklenen değerler açısından liberalizmin başlıca temel dayanaklarından biri de temsili demokrasi modelidir. Temsili sistem, her bireyin oy kullanma hakkına sahip olduğu düzenli aralıklarla tekrarlanan seçimler ile yapılanan parlamenter sistem olarak, liberal demokrasilerin ayrılmaz bir parçası konumundadır (Heywood, 1994; Erdoğan, 1992).

Liberal demokrasi kuramının meşruiyetini sorgulayan eleştirilerin odak noktasını, tam da bu noktada, modern demokrasinin dayandığı temsil sistemi oluşturmaktadır. Zira demokrasinin modern toplumlarda uygulanabilirliğinin birincil koşulu olarak sunulan temsili demokrasinin çıkmaz içerisinde olduğu konusunda yaygın bir görüş birliği oluşmaktadır. Bu ortak kanyaya göre temsili demokrasinin bunalımı, dayandığı meşruluk ilkeleriyle örtüşmeyen kurum ve işleyişler dizisini kapsamasından kaynaklanmaktadır (Kellner, 1989). İfadeyi açmak gerekirse; temsili demokrasinin meşruluk zemininin temelleri öncelikle, bireylerin demokrasiye doğrudan katılımları yerine, temsilciler aracılığıyla dolaylı olarak katılmaları düşüncesi üzerine kurulmuştur. Sorunun kaynağı, liberal demokrasi modelinin temelini "toplumsal sözleşme" kavramı çerçevesine oturtulup, bu sözleşme gereği özerk bireyler arasındaki farklılıkların ve bu farklılıklardan doğan taleplerin görmezden gelinmesidir. Bu kavrayış biçimi ise, demokratik sürecin toplumların kendine özgü ifadelerini dışlamasını beraberinde getirmektedir. Bu noktada sorun, özellikle liberal demokraside bireylerin siyasal alana oybirliğiyle katıldıkları ön kabulüyle, çoğunluğun seçim yoluyla iktidarı kullanma yetkisine sahip olması arasındaki zıtlıkta daha da görünür hale gelmektedir (Manin, 1987: 341). Sonuç olarak bu durumda görünürleşen çelişki, eşitlik ilkesini temel alan klasik liberal demokrasilerin, eşitsizlikçi uygulamalarına somut bir örnek oluşturmaktadır. Buna ek olarak, liberal teorisyenler tarafından, düzenli olarak yinelenen seçim uygulamalarının, demokrasinin bel kemiğini oluşturduğu şeklindeki değerlendirmeler dikkate alındığında, liberal demokrasi kuramlarının içinde bulunduğu krizin boyutları, daha da belirginlik kazanmaktadır. Zira liberalizmin meşruluğunu hedef alan eleştirilere göre, hakim liberal çevrelerce öngörülen demokrasi kavrayışı etnik, kültürel ve dini toplulukları ve marjinal grupları... vb. siyasal süreçten dışlamanın pratik bir yolu olarak kullanılmaktadır. Böylelikle varsayılanın aksine farklı aidiyetlere sahip yurttaşlar hayatlarını, kişisel iradeleri ve tercihleri doğrultusunda şekillendirebilecekleri bir güçten yoksun bırakılmaktadır. Sonuç olarak halkın iradesi, seçili temsilcilerin

iradesi ile kısıtlandırılarak, karar alma yetkisi temsilcilerin tekeline bırakılmaktadır (Tekeli, 2003, 203). Böylelikle liberal devlet modelinde demokrasi, halk adına karar verme yetkisine sahip olacak siyasi elitlerin belirlenmiş olduğu ve halkın çıkarlarından ziyade, siyasi elitlerin çıkarlarının çatıştığı bir sistem olarak idealize edilmiştir. Bu yönde idealleştirilen demokrasinin egemen olduğu siyasal platform ise siyasal temsilcilerin, temsil ettikleri seçmen kitlesinin belirlediği talepleri siyasal alana taşımak yerine, kişisel ya da ait oldukları siyasi grup tarafından üretilen siyasal tercihleri bir tür pazarlama yöntemiyle sunarak, yurttaşları siyasal süreçten dışlama pratiğine dönüştürmüştür (Mansbridge, 1997: 126).

Siyasal sürecin siyasal temsilcilerin belirli bir zümrenin çıkarları için mücadele ettiği rekabetçi bir sisteme dönüşmesi durumu, düzenli uygulanan seçim sistemleri kadar, siyasal parti sistemi ya da siyasi örgütlenme biçimlerinin işleyişi açısından da sorunlu bir portre çizmektedir. Siyasal partiler, temsili demokrasiye dayalı bir siyasal düzen içinde, bir yandan birbirinden farklı taleplerin ifade edilmesi işlevini üstlenen örgütlenme biçimleri olarak merkezi önemdedir. Öte yandan, temsile dayalı demokrasi modelinin geniş bir tabana yayılması ve dışlanmış topluluk, sınıf ya da grupların sisteme bağlılığını pekiştirmeleri açısından işlevseldir. Ancak günümüz siyasetinde siyasal partiler, toplum ile devlet arasında iletişimi sağlama misyonunu terketmişlerdir. Bunun yerine seçimlerde rekabet edebilen ve bu süreçte yerine getirilmesi gereken siyasi zorunlulukları karşılayabilecek bir uzman kadrosu oluşturma gayesine yönelmişlerdir. Böylelikle farklı siyasal taleplerden doğan düşüncelerin birbiriyle çatışmasının beklendiği siyasal ortam yerini, bir gösteri alanına bırakmıştır. Nitekim Habermas'ında ifade ettiği gibi, parlamento içerisinde onaylanmış kararlar, yalnızca siyasi işleyişin gereğini yerine getirmez, aynı zamanda dışarıya karşı parti iradesinin de gösterilmesini gerektirir (Habermas, 1988). Ancak günümüzde karşı karşıya kalınan tablo, siyasi partilerin ve siyasal temsilcilerin demokratik işlevlerini yerine getirmiyor olmalarının en somut örneklerinden biri olmaktadır. Bunun sonucu olarak da, temsile dayalı seçim sistemleri, yurttaş-seçmenleri sınırlı sayıda alternatif arasından seçim yapmaya iten bir tavırla, demokrasi sürecinin alanını daraltmaktadır. Bu da yurttaşların özgür iradelerini ancak bu alternatifler arasından seçim yapmaları ile kullanmalarını destekleyen bir anlayışla sınırlandırmış olmaktadır. Demokrasinin anlam ve önemini yalnızca iktidar oluşturma pratiğine indirgeyen böyle bir kavrayış,

siyasal sistemin demokratik meşruluğunu sorguya açık hale getirmiştir (Ryan,1998: 473).

Liberal demokrasinin meşruluk krizine dikkat çeken bir diğer önemli husus ise, siyasi işleyişe hakim olan temsilcilerin projelerini ekonomik alanda söz sahibi olan ulusötesi kuruluşlara bağımlı olarak şekillendirmesinde açığa çıkmaktadır. Zira yaşadığımız dünyada artık "ulus-devletin yurttaşları, aktif üretim araçlarındaki yoğunlaşmış mülkiyetin uluslararası hareketlilik tarafından sıkı bir denetleme altında bulunması nedeniyle ekonomik düzeyde bağımlı konumdadırlar" (Doğanay, 2003: 29). Bu durum ulus-devlet oluşumunun dayandığı ulusal egemenliği tehlikeye sokması yanı sıra, ulus-devlet yapılanmasının, ekonomik olarak uluslararası "güçlere" bağımlı olan yurttaşlar ve onların yaşamsal beklentileri ile çok uluslu şirketler arasındaki talepleri uzlaştırmada yetersiz kaldığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, liberal devletin dayandığı temsili demokrasi küreselleşen dünyanın değişen ilişki biçimleri karşısında yetersizliği somutlaşan bir model haline dönüşürken, ulus-devlet yapılanması çerçevesinde tanımlanan siyasal alan, giderek anlam ve önemini yitirmiş görünmektedir.

Temsili demokrasi modelinin çıkmazları bir yandan yukarıda belirlenen çerçevede somutluk kazanırken, öte yandan bu durumun özel ve toplumsal yaşama ilişkin yansımaları, liberal devletin demokratik kurumlarına dair güvensizliğin giderek artması şeklinde kendini göstermiştir. Yurttaş ile devlet arasındaki ilişkide iletişimsel akışkanlığı sağlayan toplumsal güçlerin, tasarladıkları siyasal projeleri hayata geçirebilme olanaklarının yukarıda belirlenen sebepler dolayısıyla ortadan kalkması, siyasi elitler ile yurttaşlar arasındaki bağın zayıflamasına, hatta kopmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum da devlet ile yurttaş arasındaki iletişim ve etkileşimi pekiştirecek siyasal süreci sağlamakla yükümlü olan demokrasi kurumlarının işlevlerini yerine getirememesi sonucunu doğurmuştur. Sonuç olarak siyasal, sosyal ve ekonomik taleplerinin kamusal alanda beklenen ölçüde temsil edilmemesine dair farkındalık yurttaşların, giderek siyasal alana sırt çevirmesi ve yaşamlarını etkileyen politik kararlara karşı suskunlaşması sonucunu beraberinde getirmiştir. Yurttaşların siyasete olan ilgisinin azalması, bu sürecinin devamı olarak, toplumsal alan içerisinde yurttaşların birbirleriyle olan iletişimini de sekteye uğratmıştır. Sonuç olarak, yurttaşların, yaşamsal tercihlerini diğer yurttaşlarla etkileşime girmedikleri tecrit edilmiş alanlarda belirlemesi, demokrasinin

toplumsal yaşam açısından taşıdığı anlam ve önemin kaybına yol açmıştır (Held, 1987: 235-236). Zira yurttaşların siyasal süreçlerden dışlanmış olmaları, birbirleri arasındaki etkileşimi zayıflatmakta, bu durum da bir yandan kendilerini ilgilendiren siyasal kararlara karşı memnuniyetsizliklerini ifade etmek için birlikte harekete geçmelerini olanaksız hale getirmekte, öte yandan da mevcut demokrasi kavrayışından ötürü, direnme alanlarından yoksun bırakılan yurttaşların birbirleri arasındaki bilgi akışını sağlayan zeminin de kayganlaşmasına neden olmaktadır. Bu da bireylerin kamusal bilgiden yoksun kalmasına, böylelikle karar alma evrelerinde, bilgi edinme, görüşlerini dile getirme, fikirlerini savunma gibi davranışlardan mahrum kalmalarına yol açmaktadır (Warren, 1996: 242).

Liberalizmin, demokrasi ile ilişkisindeki bu sorunları, dayandığı temsil ve çoğunluk ilkeleriyle aşamayacağına dair görüşler, özellikle 20. yüzyıl'ın sonlarına doğru demokrasi kuramında köklü değişimlere gidilmesi gereğini gündeme getirmiştir (Mouffe, 1992: 1-3). Böyle bir zorunluluktan hareketle, demokrasinin "demokratikleştirilmesi" hedefi ekseninde olgunlaşan bu hareketler, kendi içerisinde öncelikle "halkın yönetimi" olarak "demokrasiden ne anlaşılması gerektiği" sorusuna verilen yanıtlara paralel şekilde yön kazanmıştır. Bu soruya verilen yanıtlar içerisinde müzakereci demokrasi kuramcıları, yurttaşların siyasal alana yeniden katılımının, öncelikle iletişim ve etkileşim olanaklarının oluşturulup yaygınlaşmasının sağlanarak gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüşlerdir.

1980'ler sonrasında katılımcı demokrasi modelleri etrafında şekillenen tartışma gündemi, radikal demokrasi başlığı altında yeni bir boyuta taşınmıştır. Demokrasi tartışmalarının kazandığı bu yeni boyut, esasen toplumun, farklılıkları içinde barındıran yapısına, bu bağlamda toplumun çoğulcu yapısına dikkat çekerek, liberal demokrasinin temelindeki eşitlik ve özgürlük ideallerinin görünürlük kazanacağı yeni alanlar ve kullanım biçimlerinin yaratılması yoluyla kökten dönüştürülmesini hedeflemektedir (Mouffe, 1985; 1992: 2). Diğer bir ifadeyle, yurttaşlar arasındaki ilişkilerin farklılığını dikkate alarak, tümünün siyasal alanda temsil edilmesini amaçlamaktadır. Bu noktada temsil edilecek düşünce, gelenek ve alışkanlıklar, serbest piyasa düzeninin bir sonucu olarak değil, tartışma, uzlaşma, ikna etme ve etkilenme gibi çeşitli demokratik süreçler sonrasında ortaya çıkacaktır (Warren, 1996: 248, 250). Bu hedefler etrafında şekillenen radikal demokrasi tartışmaları içerisinde, yurttaşların siyasete aktif katılımı, sivil

toplum kuruluşları, kamusal alanın genişlemesi ve toplumun çoğulcu yapısı konularında yaygın bir uzlaşma sağlanmış, ancak demokratik sürecin işleyişine dair birbirinden farklılaşan iki farklı yönelim açığa çıkmıştır: Bunlardan ilki demokrasiyi "çelişki" unsuruna dayalı olarak tanımlayan "agonist çoğulculuk" yaklaşımıdır. Kısaca anlatmak gerekirse, agonist çoğulculuk yaklaşımının odak noktası, toplum içerisinde birbirinden farklı olarak konumlanan kimliklerin, çekişmeci bir siyasal platformda birleşmesidir. Kültürel toplulukların çeşitliliğine paralel şekilde birbirinden farklı bireysel kimliklerin varlığına referansla, siyasal alanın farklı kimliklere sahip yurttaşları kapsayan ve "çoğulculuk ilkesi"ne (Köker, 1996: 12) dayalı siyasal alan tanımlamasıdır.

Radikal demokrasi hareketi içerisindeki diğer eğilim ise, müzakereci demokrasi kuramları olmuştur. Müzakereci demokrasi, demokraside agonist çoğulculuk ilkesinin farklılık ve kimlikler üzerindeki vurgusunu dikkate almakla birlikte, bireylerin iradelerine dayalı karar vermelerinin, çatışmanın egemen olduğu bir platformdan ziyade, ortak faydaya varmak için iletişim ve etkileşim edimlerinin özgürleştirildiği bir alanda gerçekleşebileceğini iddia etmektedir (Mouffe, 1999: 756). Bu bağlamda müzakereci demokrasi kuramı, demokrasinin yurttaşlar arası iletişim ve etkileşimde akışkanlığı sağlayan bir süreç olarak yeniden yapılandırılması gereği üzerine odaklanmaktadır. Zira yaşamsal alanlar üzerinde denetim yetkisine sahip olan siyasal kararların belirlenme sürecinde, bireylere eşit olarak "söz hakkı" tanınması demokrasi krizinin aşılmasının öncelikli koşulu olarak görülmektedir (Dryzek, 1990: 202). Bu bağlamda Habermas'ın "ideal konuşma durumu" kavramını esas alan müzakereci demokrasi açısından, siyasal taleplerini aktif olarak ortaya koyabilmeleri için yurttaşların, kendi aralarındaki iletişimsel bağın kuvvetlendirilmesi ve bu bağın kurulması için gerekli şartların olgunlaştırılması merkezi önemdedir. Bu bakımdan müzakereci demokrasi, aktif siyasal katılım idealine yönelik söylemlerin bir adım ötesine geçerek, demokrasinin meşruluk temellerini, iletişim ve etkileşimi ön plana çıkaran kamusal eyleme dayandırması açısından demokrasi tartışmalarına daha derin bir içerik kazandırmıştır.

Müzakereci Demokrasi Kuramları

Modern demokrasinin içerisinde bulunduğu meşruiyet sorununun temel sebebi, kamusal alanda, kurumsal düzeyde gerekli "tartışma" koşullarının sağlanmamış olmasına bağlanmaktadır. Bu saptamadan hareketle müzakereci demokrasi kuramcıları, demokratikleşme sürecinde, yurttaşlar arasında adil konuşma biçimlerinin uygulandığı

alanlar yaratılması gereğinin altını çizerek, bu biçimlere belirginlik kazandırmak için belirli standartlar geliştirmeye yönelmişlerdir. Bu yönelimin en önemli öncülerinden biri Habermas olmaktadır.

Habermas, genel olarak demokratik sürecin işleyişi açısından, farklı talepler arasında uzlaşmanın sağlanacağı bir demokrasi kavrayışını öngörmektedir (Habermas, 1996). Bu bağlamda, "söz" ve "uzlaşma"nın hâkim olduğu kamusal alanın varlığı, demokrasinin birincil şartı olarak ileri sürülmektedir (Blaug 1996; Bohman, 1996). Bu bağlamda Habermas (1999), liberal demokrasinin meşruluk bunalımını aşması açısından, liberal ve cumhuriyetçi yaklaşımlar arasında bir sentez kurmayı hedeflemiştir. Buna göre, konuşma ediminin merkezileştirildiği demokrasi kavrayışı temelinde oluşan kamusal alan, "iletişimsel eylem", "iletişim etiği" ve "ideal konuşma durumu" olmak üzere üç temel kavram etrafında şekillenmektedir (Calhoun,1992: 444). Habermas'ın öngördüğü müzakereci demokrasi modelinin temeli olarak ele alınması gereken bu üç kavramın değerinin anlaşılması açısından, öncelikle Habermas'ın "sistem dünyası" ve "hayat dünyası" ayrımını irdelemek gerekmektedir: Habermas'a göre sistem dünyası, toplumun ekonomi ve devlet ile olan ilişki süreçlerini içeren bir alana denk gelirken, hayat dünyası, birbirlerinden farklı kimliklerce konumlanan bireylerin, devlete bağımlı olmayan siyasi örgütlenmeler gerçekleştirdikleri, birbirleriyle iletişim ve etkileşimde buldukları alan olarak tahayyül edilir (Habermas, 1988: 25-29)¹. Sistem dünyasındaki eylemler, planlanabilir, projelendirilebilir ve sonucunda başarıya ulaşacağı varsayımıyla yönlendirilen edimleri içermektedir. Buna karşılık hayat alanında, bireyler karşılıklı olarak birbirleriyle uzlaşma ve anlayış çerçevesinde iletişim kurmaktadır. Kurulan iletişimin en önemli unsuru bu noktada "diyalog" olarak belirginleşmektedir. Bu bağlamda demokratik meşruluğun temeli olarak görülen "müzakere"nin kurulmasını sağlayan "iletişimsel edimler", bireyler arasında kurulan "diyalog"un niteliğine göre şekillenmektedir. Bu yüzden müzakere alanında merkezi öneme sahip olan diyalogun belirli üslup ve kurallara bağlanması gerekmektedir. Diyalogun bir çerçeveye oturtulmak istenmesindeki temel amaç, farklılıkları ve çoğul kimlikleri barındıran sosyal alan içerisinde konuşmanın, eşitlik temellerine oturtulmasını sağlamak ve ortak bir uzlaşmayı kolaylaştıracak koşulları belirlemektir (Gutman ve Thompson, 1998: 15). Ancak bu noktada konuşma usüllerinin

¹ Habermas'ın hayat ve sistem dünyası arasında yaptığı ayrımı kaynaklık etmesi açısından bkz. Dryzek, 2000, Giddens 1997, Doğanay, 2003.)

belirginleştirilmesi tek başına yeterli olmayıp, aynı zamanda müzakere kapsamındaki bireylerin, tartışma platformunda "söze katılma" açısından "söz oluşturma yetisi"ne sahip olması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, müzakere sürecine katılacak bireylerin "tartışma konusu oluşturma", "ikna edebilme", "soru oluşturma", "sorgulama" yeteneğine sahip olmaları, diyalogun niteliğini kuvvetlendirecek tamamlayıcı unsurlar olarak değer atfetmektedir. Sonuç olarak müzakere alanına katılan tüm bireylerin siyasal söylemlerini dile getirirken, konu hakkındaki olumlu ya da olumsuz görüşlerini ifade si için eşit haklara sahip olması gerekmektedir (Calhoun, 1992: 110-112). Nihayetinde bu yönde tahayyül edilen müzakere süreci sonrasında bireyler, "en iyi karar" da uzlaşacaklardır (Giddens, 1994: 115-116; Knight ve Johnson, 1994: 290). Habermas, bir yandan yukarıda genel hatlarıyla belirginleştirilen müzakereci demokrasi modelini öngörürken, diğer yandan, liberalizmin "evrenselcilik" yanılıısına yeniden düşmemek için, müzakereci modelin farklı coğrafyalarda nasıl uygulanabileceği sorunsalını dikkate almaya çalışmıştır. Buna göre sivil toplum içerisinde belirlenen müzakere koşulları, liberal kurumların işleyişinde de uygulanmalıdır. Zira Habermas'a göre birbirinden farklı kültürel öğelere sahip toplumların tümünü kapsayacak demokrasi modelinin uygulanabilirliği ön koşulu, toplumun tüm bireylerinin yasalar aracılığıyla haklarının güvence altına alınmasıdır. İkinci olarak, müzakere sonrasında sivil toplum tarafından üzerinde uzlaşılan karar, yasama organlarınca da benzer müzakereci yöntemlerle ele alınmalı ve sonrasında pratiğe dökülmelidir (Habermas, 1999b: 47).

Habermas'ın öngörmüş olduğu müzakereci demokrasi modeli, diğer demokrasi kuramcılarının dikkatini çekerek, modelin gerçekleşebilirliği üzerine odaklaşan bir gündem oluşturmuştur. Zira Habermas'ın kabaca "iletişim" ve "etkileşim" unsurları temelinde tanımladığı demokrasi kavrayışına yönelik eleştiriler, müzakereci demokrasi modelinin farklı açılardan ele alınarak geliştirilmesi yolunu açmıştır.

Müzakereci Demokrasi Kuramlarının Sınırlılıkları:

Habermas'a ve söylem üzerine kurulu demokrasi anlayışına yönelik eleştiriler, bir yandan modelin uygulanabilirliği üzerine yoğunlaşırken, diğer yandan belirli normlarca/koşullarca belirlenen müzakereci demokrasi sürecinin dışlayıcı potansiyeline vurgu yapmaktadır. Bu çerçevede müzakereci demokrasiye yönelik eleştirilerin ilk ayağını, modelin uygulama safhasında karşılaşılabilecek güçlükler oluşturmaktadır.

Nitekim bu eleştirilerde üzerinde durulan hususların başında, bireylerin katılacağı müzakere platformunun nerede ve nasıl oluşturulacağına belirginleştirilmemiş olması gelmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda müzakereci kamusal alandaki işleyişine paralel düzenlemelerle liberal kurumlar içerisinde de uygulanmasını öngören Habermasçı bakış açısını da sorgulamaktadır. Müzakereci modele yönelik eleştirilerin ikinci ayağını ise, müzakere sonrasında bireylerin “en iyi karar” üzerinde uzlaşacaklarına dair öngörü oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle Habermas’ın uzlaşmaya dayalı demokrasi ideali, bireyler tarafından ortak bir karara varılmaması durumunda sürecin nasıl işleyeceğine dair bir ipucu vermemekle veya böyle bir ihtimali göz ardı etmiş olmakla eleştirilmektedir.

Bu eleştirel yaklaşımlar içerisinde müzakereci demokrasinin temel sorununu, uygulanabilirlik/ gerçekleştirilebilirlik olarak saptayan James Bohman (1998), Habermas’ın müzakere süreçlerinde ideal konuşma biçimini ön plana çıkarmasına karşılık olarak, liberal demokrasinin meşruluğunun müzakere platformlarının çoğullaşması yoluyla sağlanabileceğini ileri sürer. Bu noktada Bohman, yasama, yürütme ve yargı organlarının karar alma süreçlerinin, kamusal alanda öngörülen müzakereci sürece benzer işleyişe sahip olması gereği üzerinde durur. Böylelikle toplumu ilgilendiren kararların tümü, hem yasama, yürütme ve yargı organları kapsamında, hem de kamusal alanda uygulanan ortak bir müzakereci sonucunu belirlenmiş olacaktır.

Müzakereci demokrasiyi ortak yarar ve katılım sorunsalı çerçevesinde ele alan Joshua Cohen, Habermas’ın idealize ettiği konuşma biçimine belirginlik kazandırmak açısından müzakereci demokrasinin temelini “kabul edilebilir çoğulculuk” anlayışına dayandırır (Cohen, 1999, 62-63). Kabul edilebilir çoğulculuk, müzakere sürecinde birbirinden farklılık gösteren ancak her biri diğer bireyler için akla yatkın/rasyonel olan söylemlerin birbirine eklenerek, süreç sonunda ortak yararı sağlayacak kararda uzlaşılacağını ön görür. Bu noktada ortak yararın hayata geçirilmesi, devlet-sivil toplum ve piyasa arasındaki iletişimi sağlayacak örgütlere bağlıdır. Bu örgütler sivil toplum içerisindeki her kesimin taleplerinin siyasal alana aktarılmasını sağlayacak gruplar olmaktadır. Bu grupların işlevini yerine getirmesiyle, farklı siyasal tercihlerin bir arada değerlendirildiği bir demokrasi modeli sağlanmış olacaktır (Cohen, 1999: 146-147).

Müzakereci demokrasi modelinin uygulanabilirliğini sorunsallaştıran düşünürlerden Gastil (1993) ise, modelin uygulama

alanının yaygınlaştırılması önündeki engellere dikkat çekerek, devlet ve sivil toplum arasındaki iletişimi sağlayacak ara kurumların varlığına öncelik tanır. Gastil için, müzakereci işleyişin merkezi bir siyasal sistem içerisinde uygulanabilirliğinden, âdem-i merkeziyetçi bir düzende işlerliliği daha makul görünmektedir. Çeşitli müzakere alanlarının oluşumuna olanak sağlayacak olan adem-i merkeziyetçi yapı, daha fazla sayıda yurttaşın siyasal alana katılımını sağlayabilecek bir model olarak Gastil'in çalışmalarında yerini bulmaktadır.

Gastil gibi müzakereci demokrasinin uygulanabilirliği üzerine odaklanan James Fishkin (1995), daha farklı bir öneri ileri sürerek, müzakere süreçlerinin yaygınlaştırılması açısından teknolojik araçlardan yararlanılmasını öngörür. Fishkin'in önerisine göre toplum içerisindeki farklı yurttaş tiplerinin mikro ölçekte bir araya getirilerek oluşturulacak grupların belirli bir mekânda toplanması ile başlayacak müzakereci süreç, grupların kendi aralarında temayı irdeledikten sonra, tartışma uzman ve siyasetçilere yöneltilecek sorularla devam edecektir. Müzakere, yayın organları aracılığıyla yurttaşlar tarafından izlenecektir. Bu süreç sonrasında kamuoyu yoklamasına gidilecektir. Böylelikle toplumun prototipi olarak seçilen bir grup tarafından başlatılan müzakere sürecine, diğer yurttaşların katılımı sağlanmış olacaktır.

Fishkin'e benzer bir şekilde Dryzek (2000) de, medyanın iletişim üzerindeki etkisine ve buna ek olarak yurttaşların bir araya gelerek düzenledikleri toplantı, gösteri, yürüyüş, protesto gibi eylemlerinin gücüne dikkat çeker ve diğer müzakereci demokrasi taraftarlarını bu edimleri dikkate almıyor olmalarıyla eleştirir. Buna ek olarak Dryzek'te müzakereye dayalı demokrasi modelini, liberal demokrasinin kurumlarıyla sentezleme çabası, idari gücün kullanımında kamusal gücün etkinliğini arttırma amacından ziyade, liberalizmin kurumlarına meşruluk kazandırma çabası olarak değerlendirilmektedir (Dryzek, 1990b; 2000).

Habermas'ın müzakereci demokrasi modeli kapsamında belirlediği konuşma üslup ve kurallarının bireyler arasında eşitlik sağlayabilirliği, müzakereci kurama yönelik eleştirilerin diğer bir ayağını oluşturmaktadır. Habermas'ın müzakereyi, en ikna edici savın, en iyi sav olarak değerlendirileceği bir süreç olarak kurgulaması, diğer bir deyişle karar alma sürecini böyle bir rasyonellik temeline oturtması, toplumsal alandaki mevcut güç ilişkilerini yeniden üretecek bir formülasyon olarak değerlendirilmektedir. Bu durum da söylemsel demokrasinin potansiyelinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu eleştirilerin özellikle

odaklandığı nokta, öncelikle konuşmanın rasyonellik temeline dayandırılmasıdır. Şu şekilde açıklamak gerekirse; Habermas'ın ideal müzakere sürecinde en iyi sav, bir yandan tüm yurttaşları kapsayacak en iyi karar olmayabilir ve dolayısıyla üzerinde uzlaşma sağlanamayabilir. Diğer taraftan müzakerede yalnızca tek iyi savın sivrileceği beklentisi, Habermas'ın kuramının zayıf kalan yönlerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Zira "birden fazla sayıda iyi savın oluşması durumunda, uzlaşmanın nasıl sağlanacağı" sorusu, Habermas'ın söylemsel kuramında yanıtız bırakılmaktadır. Bunu takiben söylemsel demokrasi kuramının eleştirildiği diğer bir nokta, müzakere sonucunun mutlak bir ortak karara bağlanacağı ve bu kararın toplum için en iyi karar olacağı varsayımdır. Bu öngörünün eleştirilmesinin sebebi, çoğu durumda toplum içerisindeki farklı kesimlerin taleplerinin çeşitliliğini kabul etmesine rağmen, bu çeşitlilikten tek bir iyi karar çıkmasını öngörmesinden kaynaklanmaktadır. Zira böyle bir öngörü, yurttaşlar arası eşitlik idealinden uzaklaşılmasına ve toplumsal alandaki geleneksel güç ilişkilerinin yeniden üretilmesine yol açacaktır. Bu da müzakereci demokrasinin bu haliyle dışlayıcı bir mekanizma olarak işleyeceğinin açık bir göstergesidir (Doğanay, 2003, 72-85).

Müzakereci demokrasi usullerinin uygulama safhasında, toplum içerisindeki iktidar ilişkilerini yeniden üretimini tetikleyecek olması, modelin işleyişi açısından özellikle konuşma kurallarının dışlayıcı niteliğinin dikkate alınmasını gündeme getirmiştir. Şöyle ki, müzakereci demokrasi modelinde ideal konuşma unsurunu merkezine yerleştiren yaklaşımlar, müzakere sürecinde farklı kimliklerin birlikteliklerinin altını çizmekte, ancak "farklı kimliklerle kendilerini ifade eden yurttaşların bu alana nasıl dâhil olacakları" sorusuna yanıt oluşturmamaktadır. Bu noktada müzakereci demokrasi kuramlarının zayıf noktası, toplumsal alan içerisindeki sosyal ve ekonomik güç dengesizliğine bağlı olarak oluşan hiyerarşik yapılanmaları göz ardı etmesinde açığa çıkmaktadır. Sonuç olarak, bu durumun görelilik olarak ihmal edilmesi, yurttaşların siyasal katılıma yönelik taleplerine ket vurulmasıyla sonuçlanacaktır.

Müzakereci demokrasi teorisyenlerinin toplumsal güç ilişkilerinin yeniden üretilmesindeki faktörleri yeterince dikkate almadığı yönündeki eleştirilerin bir diğerini ise, müzakere sürecine katılacak yurttaşların eşit haklara sahip olacağı ile ilgili varsayım oluşturmaktadır. Bu durumda genel olarak bireylerin söylemlerini oluştururken dil kapasitelerindeki muhtemel yetersizlik düşüncesinin savunulması açısından dezavantaj

yaratacaktır. Sonuçta dili kullanma ya da kendini ifade etme yetisi müzakerede eşitliğin sağlanmasında ciddi bir engel oluşturmaktadır. Zira müzakerenin belirlenen kuralları, konuşma durumunun, resmi bir üslupla yazılıp, söyleme dönüştürülmesini, konuşma içerisindeki ifadelerin duygulardan arındırılmış, salt savın "gerçekliğinin" nesnel ifadelerle ön plana çıkarıldığı ve böylelikle belirli bir disiplin çerçevesinde hazırlanmış konuşma tarzı olmasını öngörmektedir. Müzakereci yaklaşımların öngördüğü konuşma usullerine yönelik bu çerçevedeki eleştirilerin en önemli temsilcilerinden Bickford (1996), Bohman (1996) ve Young (1999) tarafından, bu şekilde belirlenmiş konuşma biçimleri, bireylerin rasyonel karar almalarını sağlamanın aksine, demokratikleşme sürecine zarar veren normlar olarak değerlendirilmektedir. Zira "müzakereci usuller tarafından duygulardan soyutlanmış bir konuşma üslubu üzerine yapılan vurgu, yüksek eğitimli kişilerin öğrenilmiş düzgün anlatım normlarıyla şekillenen ifade biçimlerini dolaylı, çekingen, sorulu ifadelerle tercih etme yoluyla çeşitli toplumsal ayrımların korunmasına ve savunulmasına neden olmakta ve mevcut güç ilişkilerinin yarattığı eşitsizlikleri iletişim sürecine yerleştirmektedir" (Doğanay, 2003: 69). Bu tarzda bir rasyonellik zeminine oturtulan konuşma biçimlerinin toplumsal güç ilişkilerini yeniden üreteceğine yönelik kavrayıştan hareketle Bohman, Bickford ve Young, müzakerenin hâkim olduğu kamusal alanda, yurttaşlar arasındaki iletişimin geliştirilmesi gereğinin altını çizmektedir. Buna ek olarak karşılıklı etkileşimi kuvvetlendirecek usullere ihtiyaç olduğunu da vurgulamaktadırlar. Zira kişilerarası etkileşim süreci, empati, hoşgörü, dinleme ile katılımcılar arasında cinsiyete, farklı kimliklere ve çeşitli marjinal gruplara özgü çeşitli konuşma biçimlerinin saygı ile karşılandığı bir süreç niteliğinde olmalıdır (Bohman, 1996; Bickford, 1996; Young, 1999; 2000). Bohman ve Young'ın konuşma usullerini etkileşimin bu unsurları üzerine oturtma çabasındaki temel hedef, kişilerin tarihsel süreçlerde edindikleri deneyimlerinin farklılaştığı ön kabulünden hareketle bu deneyimlerin, birbirlerinden farklı kimlikli konumlara sahip yurttaşlar arasında paylaşılmasını sağlayacak söylemsel bir platformun sağlanmasıdır². Bickford, böyle bir platformun oluşturulmasının kamusal alanda konuşma ile birlikte, dinleme pratiğinin de geliştirileceği usuller üzerinde düşünme gereğinin altını çizer. Çünkü Bickford'a göre demokrasi sınavı, dinleme ile konuşma

² Young, iletişim ve etkileşim temeline oturtulmuş bir müzakere sürecinin sağlanmasında, alternatif biçimler olarak, selamlama, retorik ve öyküleme biçimlerini gündeme getirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Young, 2000, 47-50).

deneyimlerinin birlikte gelişim gösterdiği, ancak düşüncelerin/çıkarların çatıştığı bir kamusal alanda verilecektir (1996: 143-147).

Müzakereci yaklaşımların dışlama potansiyelini yukarıda belirlenen çerçevede ele alan M. Schudson, konuşma ediminin tek başına demokrasinin meşruiyetini sağlayamayacağını belirtmektedir. Schudson müzakereci demokrasi kuramında çatışmacı yaklaşımı öncelikli kılan görüşlerden farklı olarak, dışlayıcılık tehlikesini barındıran ahlaki normlara bağlı konuşma ediminin merkezileştiği bir demokrasi sürecinin, önüne geçilemez bir uzlaşmazlık sorunuyla karşı karşıya kalacağını düşünmektedir. Böyle bir demokrasi kavrayışı, toplumsal sorunların özüne inerek, sorunun çözüme kavuşturulmasından ziyade, siyasal rekabet içerisinde uzlaşmazlığı çoğaltma riskini taşımaktadır. Müzakereci demokrasi kurgusuna böyle bir perspektiften yaklaşan Schudson, müzakere sürecinde konuşma durumuna önem vermekle birlikte, söze katılımı, tartışma konusunu belirlemede, soru sorma itiraz etme hakkının kullanımında eşitlik ilkesinin gözetilmesinin müzakereci demokrasinin ön koşulu olduğunu iddia eder (1997: 307,309).

Demokrasinin müzakereci usuller yoluyla demokratikleştirilmesini ön gören bir diğer düşünür Seyla Benhabib, Schudson'un salt konuşma usullerine dayalı bir müzakere modeli karşısında duyduğu endişeyi paylaşmaktadır. Benhabib, müzakereye katılan yurttaşlar tarafından ortak bir kararda uzlaşılmasının, tartışmanın "akılcı" temellere dayanan savlarla yürütülmesine bağlı olduğunu vurgular. Bu bağlamda müzakereci demokrasinin rasyonel temellere dayandırılmasının birincil koşulu olarak, yurttaşların müzakere süreci başında ortak fayda düşüncesine yönelmeleri merkezi önemdedir. Bunu takip eden diğer koşul ise, müzakereye katılan yurttaşların söze katılmada eşit hakka sahip olmaları ve söze katılan yurttaşların birbirlerini karşılıklı olarak dinlemeleridir.

Demokratikleşme sürecinde müzakereci demokrasinin sağladığı çatışma platformunun önemine dikkat çeken John Dryzek ise, yurttaşlar arasında açığa çıkan uzlaşmazlıkların demokrasi geleneğini olumlu yönde dönüştüreceğini düşünmektedir. Ancak böyle bir dönüşümün gerçekleşmesi anayasal bağlamda belirli hakların güvence altına alınmasıyla gerçekleşecektir. Bu çerçevede, kamusal alana yurttaş katılımının artması açısından öncelikle anayasanın sağladığı güvence kapsamının tematik düzeyde genişletilmesi gerekmektedir. Diğer bir koşul ise, siyasal seçkinlerin ve uzmanların müzakereci sürece yurttaşlarla birlikte etkin katılımıdır. Son olarak böyle bir müzakere alanının demokratikleşme

sürecine fayda sağlaması, kamusal alan içerisinde birbiriyle çatışan farklı düşünüş ve ifade ediliş biçimlerinin birlikteliğini kapsayan bir tartışma sürecinin yaratılmasına bağlı olmaktadır. Zira Dryzek demokrasilerin uzlaşmazlıklardan kendini koruyamayacağını düşünmektedir. Bu bağlamda demokrasi sürecinde temel amaç, farklı çıkarlar güden yurttaşlar arasında doğan uzlaşmazlıkların ait oldukları topluma zarar vermesini önlemek, bunun yerine ikna etme ve eşit hak tanıma edimlerinin hâkim olduğu demokratik bir platform yaratmak olmalıdır (Dryzek 1990: 88–89, 202; 2000).

Dryzek gibi, demokrasinin kamusal alanda yükselen çatışmacı bir müzakere sürecinde gelişme imkânı bulacağını ileri süren Margaret Kohn'a göre çatışmayı göz ardı ederek müzakereye uzlaşmayı kaçınılmaz bir son olarak öngören müzakereci demokrasi modelini, toplumsal güç kaynaklarının eşitsizlikçi dağılımını destekleyen bir model olarak değerlendirmektedir. Bu noktada "demokrasi", toplumsal iktidarın belli gruplarca adil olmayan bir biçimde kullanılmasını perdeleyen, meşruluk aracı olarak işlev görmektedir (2000, 418–419). Demokratikleşme sürecine böyle bir perspektiften yaklaşan Kohn, özetle kamusal alan içerisinde tanımlanan müzakereci demokratik sürecin, kolektif hareketle sentezlenmesi gerektiğini dile getirir.

SONUÇ

Modern demokrasinin, kamusal ve özel alanı kapsamı altına alacak şekilde yeniden değerlendirilmesine yönelik taleplerce şekillenen müzakereci demokrasi, 1980'li yıllarla birlikte liberal demokrasinin meşruluk krizini çözümlenmeye yönelik demokrasi hareketidir. Bireylerin ortak kararını gerektiren yaşamsal sorunlarında, kişisel iradelerini kullanabilecekleri ve demokratik meşruiyeti sağlanmış siyasal bir alanın oluşumuna odaklanan müzakereci yaklaşımlar, yurttaşlık, sivil toplum, kamusal/özel alan, yurttaşlar arası iletişim ve etkileşimi, demokrasi ve kamusal müzakere pratiği temelinde irdelenmektedirler. Siyasal alanda konuşmanın merkezleştirildiği bir demokrasi kavrayışıyla şekillenen müzakereci demokrasi, toplumsal ifadelerin oluşumu ve idari süreç dönüşmesi sürecinde, bireysel temsil aracılığıyla, kamusal bir meselenin farklı pencerelerden sorgulanması ve dile getirilmesi, yurttaşlar arası yardımlaşmayı, empati kurma edimlerini geliştirmeyi hedeflemektedir. İçinde konuşmanın yanı sıra dinleme pratiklerinin de gelişeceği ve böylelikle demokrasinin dışlayıcı unsurlarını bertaraf edecek bir tartışma alanı formüle eden müzakereci demokrasi, çağdaş siyaset kuramı içerisinde yadsınamaz bir öneme sahiptir. Müzakereci demokrasi kuramlarının

kavramsal temelleri ve bu bağlamdaki sınırlılıkları dikkate alındığında, salt konuşmanın ön plana çekildiği bir demokrasi kavrayışının sınırlılıklarıyla karşılaşılmaktadır. Bu noktada müzakereci demokrasinin, liberal demokrasinin içinde bulunduğu meşruiyet krizine düşmemesi açısından, kamusal müzakere alanı ya da alanlarının, dışlayıcı etkilerden arındırılması gerekmektedir.

Bu çerçevede, yurttaşların kolektif kararları gerektirmeyen sorunlarının çözümlenmesi konusunda liberal siyaset kuramcılarının, müzakereci teorilerin öngördüğü demokrasi modeline yönelik eleştirilerine dikkat çekmek önem arz eder: İlk olarak, liberal kuramcıların eleştirilerinde değindikleri temel noktalardan biri, müzakereci yaklaşımların kamusal alana atfettiği önem ile liberal demokraside kamusal alana atfedilen önemin büyük oranda farklılıklar göstermesidir. Şöyle ki; liberal bakışa göre, "toplum için neyin 'ortak iyi'yi karşıladığı"nın tespitinde, toplulukların değil, bireylerin özgür tercihleri referans alınmalıdır. Diğer bir deyişle, kamusal alanda kendini ifade etmek isteyen bireyler, bu alanda topluluk yararına alınacak karar için, kendi istemlerinden ve yaşam tarzından fedakarlık etmek zorunda değildir. Nitekim müzakereci demokrasi kavrayışlarında bireye atfedilen rol, onun kendi kimliğinden, dünya görüşünden bağımsız yurttaş olmalarıdır. Liberal yorum açısından yurttaşla yüklenen bu rol, kamunun iyiliği için bireylerin yaşamsal haklarının ihlal edilmesi anlamına gelmektedir (Erdoğan 1998a: 355). Diğer yandan müzakereci demokrasi modellerinin, birey-yurttaşlara kendi subjektif niteliklerinden soyutlanarak, "kamusal iyinin ne olacağına ilişkin uzlaşmaya varabilecekleri" inancı da liberal yorum açısından, gerçeklikten uzak bir saptamadır. Ayrıca yurttaşların kamusal alanda kendilerini ifade etme eylemine, kişisel tercihlerinden feragat ederek kabul edilecekleri ön koşulu, bir yandan yurttaşların bireysel haklarını ihlal edilmesi anlamına gelmekte, diğer yandan belirli şartlar dahilinde kamusal alana katılımları sonrasında, alınacak kararların ortak iyiyi ne ölçüde yansıtacağı şüphelerini de beraberinde getirmektedir. Zira bireylerin kendi kimlikleriyle müzakereye katılmaları, bu süreçten çıkacak kararın "genel" olma niteliğine zarar vermeyeceği gibi, aynı zamanda bireylerin kişisel tercihlerini ifade edebilmeleri, özel ve kamusal konuların iç içe geçtiği kamusal alanın da oluşabileceğinin göstergesidir. Erdoğan'ın da aşağıdaki ifadelerinde belirttiği üzere:

Kamusal haklılaştırma kamusal ve özel değer alanlarının katı bir ayrıştırılmasını değil, fakat paylaşılan kamusal değerlerle her bir kişinin bütün bir değerler manzumesi

arasındaki bir müzakere (negotiation) sürecini istilzam eder. Ancak bu, böyle bir müzakereye kişisel kanaatlerimizi/ inançlarımızı tümüyle arkada bırakmamız gerektiği anlamına gelmez, esasen bu mümkün de değildir. Argümanın her aşamasında, aynı anda hem kamusal hem özel varlıklar olarak, kamusal ve daha geniş kişisel rollerimiz ve kapasitelerimiz içinde kendilerine göre yaşayabileceğimiz ilkeleri ararız (Erdoğan, 2003).

Müzakereci demokrasi kuramlarının, çoğulculuk üzerine yaptığı vurgu dikkate alındığında, bireylerin çeşitliliğe sahip fikirlerinin yansıtılmadığı kamusal müzakere alanı tasviri sorgulanmayı gerektirmektedir. Kamusal müzakere, toplumun çoğulcu yapısını yansıtmak için tartışmalar sonucunda alınacak ortak bir kararı yansıtmak durumundadır. Farklılıklardan arındırılmış yurttaşların yaşamlarını belirleyecek ortak karara dayalı ve böylelikle farklılıkları dışlayıcı usullerle şekillendirilecek demokrasiyi idealize eden müzakereci yaklaşım, liberal demokrasinin meşruluk ve de "kapsayıcılık" sorununun bir çözümü olmaktan uzak görünmektedir. Zira toplumsal alandaki farklılıkları dikkate alan bir demokrasi idealinin gerçekleştirilebilirliği, ancak bireylerin kendilerine, etnik, dini, kültürel kimliklerinden soyutlanmasının belli ilkelere şart koşulmadığı, siyasal bir mekanizmanın oluşturulabilirliğine bağlı görünmektedir. Öte yandan müzakereci demokrasi kuramı, yukarıda belirginleştirilen eleştirileri dikkate alarak liberal siyasal sistemin meşruluk probleminin üstesinden gelebilecek şekilde yeniden yapılandırılabilir bir kuram olmaya yakındır. Diğer bir deyişle demokraside müzakerenin önemine yaptığı vurgu yerine, müzakere içinde demokrasiyi merkeze yerleştirerek, günümüzde siyasal sistemde yaşanan tıkanmanın önünü açabilecek kapasitededir.

KAYNAKÇA

- Barry, N. P. (1989) *Yeni Sağ*, (çev. Cevdet Akyan), Tisamat.
- Benhabib, S. (1999) "Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru", S. Benhabib (der.), *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde, Z. Gürata, C.Gürsel (çev.), İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları.
- Bickford, S.(1996) *The Dissonance of Democracy Listening, Conflict and Citizenship*, Londra: Conell Unievrsity Press.
- Blaug, R. (1996) "New Theories of Discursive Democracy", *Philosophy of Social Criticism*.
- Bohman, J. (1996) *Deliberation and Democracy-Pluralizm, Complexity and Democracy*, Cambridge:The MIT Press.
- Bohman, J. (1998) "The Coming of the Age of Deliberative Democracy", *The Journal of Political Philosophy*, 6(4): 400-425.
- Calhoun, C. (ed.) (1992) *Habermas and The Public Sphere*, Cambridge: MIT Press.
- Cohen, J. (1999) "Müzakereci Demokraside Usul ve Esas", (ed.) S. Benhabib, *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları.
- Doğanay, Ü. (2003) *Demokratik Usuller Üzerine Yeniden Düşünmek*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Dryzek, J.S. (1990) "Green Reason: Communicative Ethics and Biosphere", *Environmental Ethics*, 12.
- Dryzek, J.S. (2000) *Deliberative Democracy and Beyond*, Oxford: Oxford University Press.
- Erdoğan, M. (1998a), "Cumhuriyetçilik ve Demokrasi arasında Türkiye", *Liberal Toplum Liberal Siyaset* içinde, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erdoğan, M. (1992), *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Ankara: Liberte.
- Erdoğan, M. (2003), "Kamu Alanı ve Liberalizm: Birkaç Not", <http://www.liberal-dt.org.tr/index.php?lang=tr&message=me&art=137>
- Fishkin, J. S. , "Toward Deliberative Democracy Experimenting with an Ideal", (ed.) S. L. Elkin, K. E. Soltan, *Citizen Competence and*

- Democratic Institutions* içinde, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Galston, W. (1982) "Defending Liberalism", *American Political Science Review*, v. 76, 621-629.
- Gastil, J. (1993) *Democracy in Small Groups, Participation Decision Making & Communication*, Philadelphia : New Society Publishers,.
- Giddens, A. (1997) "Jürgen Habermas", (ed.) Q. Skinner, *Çağdaş Temel Kuramlar* içinde, A.Demirhan (çev.), Ankara:Vadi Yayınları.
- Gutman A. ve Thompson D. (1998) *Deliberative Democracy*, *Liberal Education*, 84 (1).
- Habermas, Jürgen (1988) *Legitimation Crisis*, (İng. Çev. T. McCarthy), Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1996) *Between Facts and Norms, Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, (ing. çev. W. Rehg), MA: MIT, Cambridge.
- Habermas, J. (1999a) *Kamusalın Yapısal Dönüşümü*, T. Bora, M. Sancar (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Habermas , J. (1999b), "Demokrasinin Üç Normatif Modeli", (ed.) S. Benhabib, *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları.
- Hayek F. A. (1960) *The Constitution of Liberty*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Held, David (1987) *The Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Held, D. (1995) "Democracy and New International Order", *Cosmopolitan Democracy an Agenda for a New World Order*, (eds. Daniaele Archibugi, David Held), Cambridge: Polity Press.
- Heywood, A. (1994) *Political Ideas and Concepts*, New York: Palgrave.
- Kellner, D. (1989) *Critical Theory, Marxism and Modernity*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Knight J. ve Johnson J. (1994) "Aggregation and Deliberation: On The Possibility Of Democratic Legitimacy", *Political Theory*, 22 (2):277-296.

- Kohn, M. (2000) "Language, Power and Persuasion: Toward a Critique of Deliberative Democracy", *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*, c. 7, 3. sayı, Eylül.
- Köker, E. (1998) *Politikanın İletişimi, İletişimin Politikası*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Manin, B. (1987) "On Legitimacy and Political Deliberation", *Political Theory*.
- Mansbridge, J. (1990), "Democracy and Common Interest", *Social Alternatives*, 8 (4).
- Mill J. S. (1988) *Hürriyet*, (çev. Mehmet Osman Dostel), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Mouffe, C. (1992) "Democratic Politics Today", *Dimensions of Radical Democracy*, (ed. Chantal Mouffe), Londra: Verso.
- Mouffe, C. (1999) "Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?", *Social Research*, 66 (3).
- Mouffe, C. (2000) "Radikal Demokrasi: Modern mi, Postmodern mi?", M. Küçük (der.), *Modernite Versus Postmodernite içinde*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Outhwaite, W. (ed.) (1996), *The Habermas Reader*, Londra: Polity Press, ÖDP Yerel Yönetim Çalışma Raporu (2004).
- Parekh, B. (1993) "The Cultural Particularity of Liberal Democracy", *Prospect for Democracy*, (ed.) David Held, Cambridge: Polity Press, 156-175.
- Rand, A. (1990), "Kapitalizm nedir?", (çev. Atilla Yayla), *Yeni Forum*, c. 11.
- Ryan, A. (1998), "In a Conversational Idiom", *Social Research*, 65 (3).
- Schetcher, D. (1994) *Radical Theories: Paths Beyond Marxism and Social Democracy*, Manchester: Manchester University Press.
- Schudson, M. (1997) "Why Conservation is Not the Soul of Democracy", *Critical Studies and Mass Communication*, 14.
- Tekeli, İlhan (2003), "Türkiye'de ve Dünyada Temsili Demokrasinin Krizini Aşmak İçin Önerilenler Yeterli Mi?", *Mehmet Ali Aybar Sempozyumları 1997-2002 Özgürleşmenin Sorunları*, (ed. Gündüz Vasaf), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

- Young, I. M.(1999) "Müzakereci Demokrasinin Ötesinde", (ed.) S. Benhabib, *Demokrasi ve Farklılık Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları.
- Young, I. M. (2000) *Inclusion and Democracy*, Oxford: Oxford University Press.
- Warren, M. E. (1996) "What Should We Expect From More Democracy? Radically Democratic Responds to Politics", *Political Theory*, vol. 24, no: 2.